

A XIX. századi magyar próza Budapest-képe

1. Budapest dinamikus fejlődése, mely a magyar fővárost az elmúlt századfordulóra az európai modern metropoliszokhoz tette hasonlíthatóvá, kétségkívül a kiegyezést követő folyamatos tőkebeáramlás és tervszerű városfejlesztés révén indulhatott meg. Azonban Podmaniczky Frigyesék Közmunkatanácsa és speciális szervezetei nem a semmiből építették fel az első világháború idején már csaknem milliós Budapestet! A város vezetői és az általuk megbízott építészek a reformkorban elindított, mindenekelőtt Széchenyi István nevével fémjelzett elméleti és gyakorlati modernizációs törekvések tudatos folytatóinak tekintették magukat, egyetértve azzal a megállapítással, mely szerint „elsősorban Széchenyi tette Pestet »irodalmi szállásból« irodalmi várossá azáltal, hogy azt a nemzeti élet középpontjává fejlesztette”.¹ A kedvező politikai és gazdasági változások nyomán immáron lehetővé vált, hogy a harmincas–negyvenes évek nemzedékének álmát, a Habsburg Bécset politikai, gazdasági és kulturális értelemben egyaránt ellen-súlyozó modernizált magyar fővárost megteremtsék, mely aztán másságát hirdető kitűzőként díszelgehet az ország „testén”.

Budapest *emblemikus* jellege a századforduló idejére tovább erősödött azáltal, hogy újabb jelentéstartalmakkal is telítődött. Az egyesített magyar főváros ekkor már nem csupán az ország szíve, a nemzeti és nemzetiségi, valamint a felekezeti összefogás látványos példája, hanem Magyarországnak mint a dualista Monarchia egyik alappilléreinek szimbóluma is a világ nagyhatalmai előtt. Az az elmúlt évtizedekben sokszor kárhoztatott „Budapest-centrikus” országépítés, amely a vidéki Magyarországot némileg valóban háttérbe szorította, tehát mindenekelőtt a reformkori és főleg az 1867 utáni sajátos politikai helyzettel magyarázható. A harmincas évektől az elvi és/vagy tényleges függetlenség hívei, illetve a nemzeti gondolat szószólói közül mind többen telepedtek le Pest-Budán és alakítottak ki maguk körül olyan szellemi, gazdasági és politikai bázist, amely a változások motorja lehetett. Mivel a főváros modernizációját az egész nemzet ügyének tekintették, ide koncentrálták erőiket, ami szükségszerűen azt jelentette, hogy a vidék fejlesztésére jóval kevesebb pénz, idő és energia maradt. S ez a kiegyezés után is folytatódott; Podmaniczky Frigyesék Széchenyi és munkatársai Budapest-

terveiben és megvalósult elképzeléseiben olyan követhető és követendő mintákat találtak, amelyek lehetővé tették számukra a nemzet érdekében oly fontos munkálkodást.

A figyelmes szemlélő számára a kiegyezéstől nyilvánvalóvá vált a főváros döntő szerepe nemcsak az ország, de a Monarchia egészének politikai, gazdasági és kulturális életében. Budapest olyan, mint egy tükör, amelyben Magyarország egésze tükröződik vissza; aki ebbe a *részbe* belepillant – gondolják egyre többen és mind gyakrabban – az *egésszel* szembesülhet. Podmaniczky Frigyes már 1868-ban arról értekezik, hogy vitathatatlanul Pest és Buda „képezi Magyarország fővárosát, s mint ilyen, kell, hogy az összes haza könnyítsen ott, ahol oly bajokon kell segíteni, melyek helyrehozására maguk a városok képtelenek, s amely hátrányok kellemetlenségeit Budapest lakóival együtt az összes haza érzi, amennyiben *Budapest képezi Magyarországot gyűpontját* társadalmi, közigazgatási, tudományos, törvényhozási, művészi, kereskedelmi, gyári s iparüzleti tekintetben. [...] Nézetem szerint mindez, amit netán az ország akár Pest, akár Buda érdekében anyagi tekintetben tenni akar, az adassék meg ne külön egyik vagy másik városnak, hanem ajánlatsékként fel Budapestnek, mert ez leendő szerintem az első hathatós lépés, azon mindnyájunk által kegyelt főcél felé, hogy e két város valamikor egy egészet képezzen, mely mint Magyarország fővárosa méltó helyet fog elfoglalni Európa fővárosai sorában, ahová őt az egymást érő mostoha körülmények s csapások dacára, fekvése s életereje meg is emelte.”² Hogy mindez viszonylag hamar bekövetkezett, érzékletesen szemlélteti Justh Zsigmond egyik levele, amelyben úgy szól „a mai Magyarországról”, mint amelynek „Budapest a neve”.³

A kisvárosias Pest és Buda, a mezőváros Óbuda, valamint a számos falusias peremvidék együttese az elmúlt századfordulóra nemzetközi mércével tekintve is modern fővárosa lett hazánknak. Budapest ezen látványos metamorfózisa – melynek kapcsán nemcsak Hamupipókéét és Csipkerózsikát, hanem Schneider Fánit is emlegették a kortársak – a felvilágosodás korától állandó és hálás témája a magyarországi sajtónak és szépirodalomnak. Az információéhség, valamint az intellektuális szórakozás igénye és lehetőségei, mint a polgárosodás és az urbanizáció természetes következményei, a századfordulón már egyértelműen Budapesthez kötődnek. A főváros nem csupán Magyarország politikai, gazdasági és kulturális centruma a vigyázó szemükkel mindenfelől rátekinetők számára, hanem már-már organikus – mindig femininként elképzelt! – lény is, amely gyönyörű és borzasztó, nemes és romlott, sokat ígérő és reménytelen. Vagyis izgalmas és aktuális *téma* az olvasók, illetve a fotográfiaikat, majd pedig a mozgóképeket is szívesen nézők számára, tehát – *mindenkinek*.

2. A felvilágosodás idején a magyar szellemiség műhelyei vidéken, mindenekelőtt a „mesterséges központban”, Széphalmon, illetve Bécsben, valamint Erdély és a Felvidék egyes városaiban működtek.⁴ Azonban az egyetem Pest-Budára telepítése (1777), majd később az Akadémia (1830) és a Kisfaludy Társaság (1836) megszervezése, valamint a Nemzeti Színház felavatása (1837) Bessenyei és társai Hazafiúi, illetve Tudós Magyar Társasága szellemében, mindinkább centralizálta a hazai kulturális életet. Fellendülését jelentős mértékben segítette, hogy azon a századfordulón a könyvkiadók és könyvkereskedők egyre nagyobb számban telepedtek le a fővárosban, ami kedvezett a folyóirat-indításra vállalkozóknak. S ennek döntő szerepe lett a honi kultúra szerveződésének gyökeres megváltozásában, amelyet a legszembetűnőbbben először talán a *Tudományos Gyűjtemény* fontosságának rohamos növekedése jelzett; a folyóirat révén ugyanis „a pesti értelmiségi központ jelentősen csökkentette Széphalom hatását”.⁵

A főváros „felértékelődését” jelzi, hogy Bessenyei után Kazinczy is mind többször tartózkodott huzamosabb ideig Pest-Budán, Dugonics András, Batsányi János, Versey Ferenc, Kármán József és Virág Benedek pedig – átmenetileg vagy végérvényesen – le is telepedett ott. A jakobinus szervezők kivégzése, illetve bebörtönzése rövid időre elbizonytalanította ugyan a honi kultúra felvirágoztatásáért a fővárosban munkálkodókat, de néhány tekintélyes főúr, mindenekelőtt Széchényi Ferenc tevékenysége ismét ösztönzőleg hatott a megtorpanókra. Az 1803. december 10-én megnyíló Országos Könyvtár és a század első éveiben egymást követő nyelvész-afférok éppen úgy a szellemi élet pezsdülését jelzik, mint a Hacker-szállóban 1807 óta többé-kevésbé folyamatosan működő magyar színtársulat. A folyóirat-alapítás kérdése is állandóan napirenden volt; Kazinczy maga is szorgalmazta a fővárosi irodalmároknál egy „tudományos Journal” megalapítását, melyet – miként azt Berzsenyi megállapította – „elkezdeni és folytatni seholye lehetne jobban, mint Budán és Pesten”.⁶

A tízes évek legelején az átmenetileg Pesten élő Kisfaludy Károly itt ismerkedett meg Horvát Istvánnal, Szemere Pállal és Vitkovics Mihállyal. Kisfaludy 1817-ben végleg Pest-Budára költözött. A körülötte szerveződő *Auróra-kör* a húszas években már tartós tekintélyt szerzett a fővárosi irodalmi életnek. Ez különösen a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztését elvállaló Vörösmartynek és barátainak letelepedését követően, illetve Kazinczy halála után vált nyilvánvalóvá. (Jelképes, hogy 1828-ban Kazinczy és Kisfaludy első személyes találkozására éppen Pesten került sor, miként ez utóbbi és Széchényi között is ekkor és itt szövődik szoros baráti kapcsolat.)

A növekvő számú újságokban és almanachokban – a *Hébében*, a *Regélőben*, a *Rajzolatokban* – publikálók, illetve az egyre több eredeti művet megjelentető szerzőink mind gyakrabban választják témáikat a pest-budai életből. (*Pesti Furcsafi* címmel 1836-ban már anekdotagyűjteményt is megjelentetnek.)

Ezekre a polgárosodó, vagyis a szellemi szórakozások iránt is fokozott érdeklődést mutató, tehetsős fővárosiak éppen úgy kíváncsiak voltak, mint a vidékiek, akiknek figyelme a szóbeszéd és folyóiratok hatására egyre inkább a Duna-parti kettősvárosra irányult. Információs igényeiket már a húszas évektől igyekezett kielégíteni a korabeli média.

A sajátos fővárosi fény- és árnykép első elkötelezett formálóinak egyike az 1822-ben végleg Pesten letelepedő Fáy András volt, aki két évvel később példál arról tudósította olvasóit, hogy „Hobbéz kis világa zsidong itt Pesten körültem. Itt láthatod: mily hatalmas, mily egyedüli két rugó-toll az emberi társas életben az öröm-inger és haszonvágy. Nagyváros a zsidpiaca mindkettőnek [...]. Ama két inger embertömegeket hullámoztat szüntelen Pest utcáin, örök zsurlódást hoz elő köztök, és tehetségeket ébresztve szüli az életkőnnnyító mesterségeket. A kitűnés vágya és fénylés dühe számtalan bohót idéz elő, kiknek sok alakú álarcaik mulattatják a bölcset”.⁷

Fáy András a későbbiekben is előszeretettel értekeznek a fővárosról, nem hallgatva el a kifogásait sem. Hasonlataiban szívesen használja a „nagyváros”-t, mint olyan kifejezést, amellyel közérthetőbbé tudja tenni megfigyeléseit. Ezek közül talán az a megállapítása a legfigyelemreméltóbb, amely szerint „a nagyvárosok egy országban éppen azok, mik épületen az ablakok; kellő szám ezekből elegendő világot ad annak, sok igen szellőssé teszi azt”.⁸ (Fáy efféle megfigyelései, ötletei és javaslatai döntő módon inspirálták a főváros modernizációján töprengő Széchenyi Istvánt.)

Miután a szerzők jelentős része – Fáy Andrásához hasonlóan – még maga is betelepülő, hőseik is többnyire Pest-Budára utazó vidékiek, akik tágra nyíló szemmel csodálkoznak rá a nagyváros furcsaságaira. Mindőjük előde nyilván Gvadányi József költeményének (1790) peleskei nótáriusa; Gaál György könyvének, *A tudós palótnak* (1803/04) Furkát Tamása éppen úgy, mint Kisfaludy Károly Tollagi Jónása (1823), akinek aztán szép számmal közvetlen követői is akadtak, mint például Lukács Lajos *A pesti út* (1835), Nagy Elek *Pesti kalandok* (1837), vagy Gaál József *Egy kis tapasztalás* (1843) című elbeszélésének fővárosban barangoló hősei.

A Pest-Budát jól ismerő írók tolla nyomán a főváros lenyűgöző, izgalmas, sokszor még fogyatékoságaiban is vonzó képe bontakozik ki az egészen más jellegű kisvárosi vagy falusi körülmények között élő közönség előtt. Leginkább a pezsgő társasági élet és a szórakozás számtalan lehetősége keltette fel a harmincas évek fővárosában játszódó elbeszélések és zsánerképek olvasóinak érdeklődését. „Pesten vagyok, barátom! – olvasható a *Találkozások* című novella elején. – Hazánk szívében, az ifjú Pesten. Nagy város, sok ház egy soron, egy rakáson, s én sok kalandra számolok.”⁹ Vajda Péter pedig Pestre, mint „a magyar virágzás középpontját”-ba invitálta vidéken élő olvasóit, hogy az ország fejlődőképességének leglátványosabb bizonyítékában gyönyörködhessenek.¹⁰ S ugyancsak ő az, aki a Gellérthegyen állva így fo-

hászokdik: „Adja az ég, hogy e hegy *világhalom* nevet érdemeljen és az egyesülendett két város *világvárossá* legyen”!¹¹

A főváros megannyi különlegessége, a Gellérthegyről csodálható panoráma, a Városliget, a Duna-part, a hihetetlen gyorsasággal szaporodó kávéházak, a külvárosok egzotikuma és a Belváros palotái lépten-nyomon feltűnnek az újságok Kisfaludy Károly, Garay János, Kovács Pál, Nagy Ignác, Petrichevich Horváth Lázár, Obernyik Károly és Vajda Péter nevével fémjelzett, különböző műfajú, részben a következő évtizedek romantikusainak szélsőségeit, részben a majdani századforduló szociografikus leírásait előlegző írásaiban. Ezen utóbbiak szemléletes példája az az *Auróra*-ban megjelent fővárosi „útleírás”, amelyben az ismeretlen szerző így búcsúzik Pesttől: „Isten hozzád, szép város. Küszöböld ki a sárt és port kebeledből; ültess körül magadat ligetekkel és virágokkal; fűződjél együvé Buda testvéreddel örökké tartó láncoknál fogva; s légy legméltóbb értelemben fővárosa országunknak. [...] Haladunk, oh Pestbuda és Budapest!”¹² (Ugyanitt már a „Bábel” elnevezés, a századfordulón közhellyé koptatott kifejezés is megjelenik.)

Elbeszélő irodalmunk akarva-akaratlanul is az általános Pest-Buda-kép formálójává vált. A közönség körében hamar népszerűek lettek azok a novellák és regények, amelyeknek cselekménye részben vagy egészében abban a városban játszódottak, ahol a mind zajosabb politikai események történtek, amit Széchenyiék tevékenysége nyomán egyre inkább maguk is az ország jelképének tekintettek. Ugyanakkor a francia és angol szerzők munkáiból megismert Párizs- és London-képükhöz is hasonlítani kezdett az a Pest-Buda, amelyet ezekből a művekből megismerhettek. S a fiatalabb nemzedékek írói egyre többször fordultak az ország fővárosának jelene, alakjai és problémái felé.

A felvilágosodás korának előzményei után Budapest-irodalmunk történetének első fontos fejezete a múlt század első harmadában íródott. Voltaképpen az ekkoriban publikáló neves-névtelen szerzőink teremtik meg azt a sajátos Budapest-imázst, amely azóta százötven esztendeje formálódik folyamatosan. Munkáik, ezek a sokszor csupán füzetekben megjelent vagy folyóiratokban és almanachokban napvilágot látott, esetleg kéziratban maradt publicisztikák, regények, elbeszélések, versek és visszaemlékezések nem csupán a magyar nyelvű próza történetének kisebb-nagyobb jelentőségű állomásai, hanem egyúttal – és ebben az értelemben színvonaluktól függetlenül, *teljes egészében!* – Budapest nagyvárossá fejlődésének fontos *kordokumentumai* is.

3. Széchenyi 1842 tavaszán arra figyelmeztetett egyik beszédében, hogy „Pest városának iparkodni kellene az ittlakás kellemeit, kéjelemeit növelni, hogy a gazdagok ide jöjjenek és örömet itt maradjanak, miszerint asztalukról majd a szegényeknek is hulljon valami. De mit tett e tekintetben a város mindekkoráig? Igazán mondhatom, némileg a maga jövőjét is megron-

totta.”¹³ A következő esztendőben pedig az olvasható az *Erdélyi Híradó*ban, hogy „a magyar nemzeti élet középpontja, illő és jogszerű, hogy nekünk is Budapest legyen”.¹⁴

Az immáron egyre népesebb, az *Athenaeumban*, az *Életképekben*, a *Honderú*-ben és a *Pesti Divatlapban* publikáló pesti írótabor láthatóan felfedezte magának és olvasói számára a fővárost. Humoros életképeikben és zsánerszerű leírásaikban, de még a „kisszínesekek” tartalmazó rovatokban is – mint például a harmincas évek *Társalkodójának* *Cseppjeiben* vagy a következő évtized *Honderújének* *Pesti Salonjában* – a főváros krónikásainak bizonyulnak. Ezen utóbbi „újdonságok” szemléletes példája az a glossza, amelyben vélhetően a szerkesztő, Petrichevich Horváth Lázár 1843 őszén a fővárosi francia színtársulat Bécsbe költözéséről tudósítja a *Honderú* olvasóit: „Színi életünk tehát négynyelvűből háromnyelvűvé olvadt, s most már csak magyar, német és olasz előadásaink vannak. Ha ettől mérhetnők városaink műveltségi nagyságát, úgy Budapest a világ legeslegeső városai közé lenne sorozandó, mert hány város hallhatja Tháliát egyszerre négy művelt nyelven szónoklani falai között! De mi azt hisszük, hogy nálunk e részben is előbb egységre kellene törekedni.”¹⁵

Az évtized szerzőinek humoros írásaiban már ekkoriban fel-feltűnik a századfordulóra közmondásossá váló dörzsölt, csibészes és vagány „pesties”-ség. Lauka Gusztáv például úgy jellemzi egyik hőst, hogy „Pesten végzett, mindent fel lehet róla tenni”.¹⁶

A negyvenes években a főváros szinte mágnesként vonzotta kulturális lehetőségeivel a fiatalembereket; a hazai viszonyok között pezsgő szellemi élet folyt itt, nemcsak az egyetemen és az egyesületekben, de a szalonokban, a kávéházakban és a szerkesztőségekben is. Ha a „megérintettek” valamelyike huzamosabb ideig távol élni kényszerült tőle, előbb-utóbb szinte csillapíthatatlan vágyat kezdett érezni utána, mintha egy vonzó nő lenne, és mindent megtettek, hogy visszatérhessenek hozzá az ingerszegénynek tűnő vidéki környezetből.

„Már nagy mehetnékem vala Pestre – írja 1845 nyarán Petőfi –, melyet elég hálátlan voltam megunni... pedig csak ott van maradásom, sehol a világon máshol, csak a szép, kedves Pesten! Minden lépésem, mely az útban messzebb, messzebb vitt Pesttől, egy-egy kötélle vált, mely visszahúzott hatalmasan. És mi vonz engemet úgy oda?

Mi?

Minden!”¹⁷

A reformkori sajtótermékeket, különösen a hírlapokat fellapozva hamar nyilvánvalóvá válik, hogy a korabeli olvasókat élénken foglalkoztatta ez a „minden”, vagyis a Pest-Budán törtétek, és az újságírók igyekeztek is kielégíteni igényeiket. Sőt, a főváros eseményeinek megörökítését sokan a nemzet számára fontos *ügynek* tekintették és szinte *kötelességként* fogták fel. A *Pesti*

Hírlap egyik névtelen szerzője például határozottan kijelenti, hogy „írunk tehát továbbra is a régi firma alatt, legfőbb tekintettel a fővárosra, Budapestre, ezen élénken dobogó szívére a magyar hazának. [...] Végül minden újságíró némileg történetírója a főváros haladásának. Nehéz feladat, és annál nehezebb ott, hol a történet előttünk folyik le, hol a jelenről a jelennek kell szólanunk, s oly személyekről oly személyeknek, kik velünk együtt nézik a csillagos eget. A »történetíró« legelső kötelessége az igazságszeretet. [...] S valljon ki ne viseltetnék érdekekkel az ország fővárosa iránt. [...] Budapest szemefénye az országnak, mit minden ellenséges érintéstől meg kell őrizniünk, és eljegyzett mennyasszonya a nemzetnek.”¹⁸

Már a reformkori szerzők is egyre inkább az európai nagy világvárosokéhoz hasonlítják a magyar főváros erényeit és fogyatékosságait. (Sőt, Országh Antal *A vén deák* című írásában már 1847-ben arról elmélkedik, vajon Pestet miért is nevezik annyian a világ legszebb fővárosának...¹⁹) Igaz, ez idő tájt többnyire még nem a társadalmát mutatják be írásaikban, inkább megelégszenek társas élete pillanatképeivel. E jellegzetes fővárosi szerzők egyike Frankenburg Adolf volt, aki kedvelte a részletek aprólékos rajzát, ezért szemléletesen tudta ábrázolni a negyvenes évek Pest-Budáját. Ezek közül kiemelkedik a *Regélőben* 1843-ban megjelent *Budapesti levelek* című tárcasorozat, mint e műfaj magyarországi előfutárainak egyik legjobbja. (Közvetlen inspirálója valószínűleg Garay János *Pesti genreképek* című életképciklusa, amely az előző esztendőben látott napvilágot, ugyancsak a *Regélőben*.)

A hazai zsánerirodalom a negyvenes években virágzott. Ezek legfőbb tartalmi jellemzője – miként azt Szinyeyi nyomatékkal hangsúlyozza – az *aktualitás*. Egy-egy közismert figura, a közállapotok lehetetlenségei és a jelentősebb események hálás témának bizonyultak. Az 1838-as pusztító árvízről például elbeszéléseikben is számosan megemlékeznek; nemcsak a ma már ismeretlen Ney Ferenc, Remellay Gusztáv és Nemes László, de Nagy Ignác és Jókai Mór is.

A magyar zsánerképek legismertebb külföldi mintái nálunk is Dickens, Thackeray és Sue londoni, illetve párizsi vázlatai és tablói. A hazaiak közül pedig legfőképpen a negyvenes évek főváros-képének nagy hatású formálója, Nagy Ignác, aki azzal, hogy munkáiban előszeretettel használta és népszerűsítette a Széchenyi javasolta *Budapest* szóösszetételt, valószínűleg meghatározó szerepet játszott abban is, hogy a köztudatban egyre inkább ez az elnevezés vált általánossá.

Nagy Ignác Budapest-irodalmunk talán legjelentősebb életképirója volt, aki stílszerűen „a *Jelenkorban* alapítja meg, tehát politikai lapban, a fővárosi újdonságok első rendes rovatát” *Budapesti Napló* címen, amelyet később *Budapesti Hírharangként* a *Budapesti Híradóban* is folytat. E „rovata tömérdek érdekes adatot őrzött meg számunkra a negyvenes évek társadalmi és kultúréletéből”.²⁰ Miután Nagy Ignác élete jelentős részét a fővárosban élte

le, alaposan megismerte és változásait mindvégig figyelemmel kísérte; úgyszólván egy fotográfus szemével nézte azt. Hírlapíróként állandó témát talált a magyar fővárosban. Tapasztalatait életképeiben is felhasználta, melyek révén Nagy Ignác a századvég számtalan budapesti újságíró-írója, így Bródy Sándor, Kóbor Tamás, Molnár Ferenc, Gerő Ödön, Heltai Jenő, Krúdy Gyula és mások egyik legjelentősebb magyar elődjének, sőt – némi túlzással –, a magyarországi szociografikus irodalom előfutárának is tekinthető.

Ezekben az írásokban Nagy Ignác előszeretettel rajzolja meg a budapestiek legkülönbözőbb típusát. Mivel általánosít – hiszen olvasói figyelmét az általuk is jól ismertek jellegzetes vonásaira szeretné felhívni –, alakjai gyakran szándékosan karikatúraszerűek, vagy ahogyan efféle zsánerei négykötetes gyűjteményének címe nevezi: *Torzképek* (1844), melynek több kiadását kapkodták el rövid idő alatt az olvasók.

Mindennek folytatása a romantikus meseszálra felfűzött életképsorozat, a *Magyar Titkok*, melynek a szerző eredetileg a *Pest titkai* címet kívánta adni. Ezt a *Párizs rejtelseinek* (1842–43) hatására írt regényt Nagy Ignác először füzetekben publikálta 1844 júniusa és 1845 júniusa között.

Sue regényének nyilván szerepe volt abban, hogy a negyvenes évek magyar elbeszélései közül egyre több ábrázolja Pest-Budát a romlottság melegágyaként. A hasonló szándékkal megírt *Magyar Titkok* egyik előzménye Császár Ferenc novellája, mely az *Athenaeumban* jelent meg 1843-ban. A korabeli olvasó a kedélyes és csodálatra méltó pest-budai Belváros mellett a külvárosok árnyoldalaival is szembesült *A játékosban*, éppen úgy, mint az ugyanebben az évben a *Regélő Pesti Divatlap* Kelemenffy László által publikált *Agg Trombitásában*. Mások, mint például Petrichevich Horváth Lázár a *Honderűben*, amiatt keseregnek, hogy „mennél inkább közelít meg Bécs városát, annyival ritkábban hallasz honi szót. Nagyvárad, Szathmár, Debrecen még egészen magyarok, míg Pest, Buda és azontúl minden város több-kevésbé magyartalan”.²¹ Az efféle aggodalmak lesznek alapjai a Budapestet kozmopolitának bélyegzők vádjainak a századvégen.

Az 1844–45-ben kiadott és az erkölcsi tanulságokra ugyancsak visszavisszatérő *Magyar Titkok* még annak ellenére sem nevezhető társadalmi regénynek, hogy szerzője voltaképpen érzékelteti benne: a bűn égető társadalmi problémákra vezethető vissza. Csakhogy Nagy Ignác nem erre helyezi a hangsúlyt, hanem a kor divatjának megfelelően a különlegesre, a bizarra és a félelmetesre. Így a sokszor már a kuszaságig bonyolított cselekmény, a rémesei betétek és a kidolgozatlan, gyakran vértelen figurák csupán azokhoz a jellegzetesen romantikus regényekhez tennék hasonlatossá a *Magyar Titkokat*, amelyek Párizs, London, Bécs vagy éppen Amszterdam rejtelseivel borzolták olvasóik idegeit, ha benne Nagy Ignác nem az első valóban figyelemre méltó Budapest-regényt írta volna meg. Ő ugyanis az általa jól ismert Pest-Budáról mintázta fordulatos története díszleteit, és nem csak elnevezte róla a

színhelynek választott nagyvárost. Miként Sós Endre megállapította: „Kétségtelen, hogy ilyen előzmények után senki sem volt alkalmasabb egy nagy pesti életképsorozat megírására Nagy Ignácnál, aki jobban ismerte Pest-Budát, mint Sue Párizst.”²² Az író maga mindezt úgy fogalmazta meg regénye utószavában, hogy „szándékom vala azt folytatni, mit *Torzképek* című munkámban megkezdéék, t.i. a fővárosi élet balságait és fogyatkozásait törekvém kiemelni, ezáltal alkalmat akarván adni némely célszerű javításra és javulásra. Hogy pedig nagyobb terjedelmességre számított munkámat az egyhangúságtól megmentsem s az olvasói érdeket növeljem, ezen egyes életképeket a regényesség vörös fonalával szőttem át. [...] Én 1830 óta [...] *oly szerencsés helyzetben valék, hogy számos adatot hitelesnél hitelesebb forrásokból merithettem*; tisztán költött tényeket tehát csak a regényesség fonalának egyes részei foglalnak magokban”.²³

A *Magyar Titkoknak*, miként Nagy Ignác munkáinak általában, a leírás az erőssége. Tehetségének bizonyítéka, hogy „a fővárosi életnek ebben a sokoldalú rajzában – állapítja meg Szinyei Ferenc –, mely munkájának értéke-sebbik fele, már kevésbé szorul Sue útmutatására, legfeljebb az alsóbb néprétegek rajzában keveredik sok vonás a párizsi lebuajok söpredékének képeiből”.²⁴ Talán valóban így van, bár a külvárosok nyomorának már-már szociografikus leírásai inkább személyes tapasztalatokat sejtetnek. Nem hiszem, hogy Nagy Ignác csupán olvasmányélményeire támaszkodott volna, amikor például arról beszélt, hogy aki kétkedne a peremvidékek „falusi” Pestjének létezésében, „méltóztassék azt akár éjjel bejárni, és aztán cáfolja meg állításomat, ha – lehet; meg vagyok azonban győződve, hogy cáfolási vágy helyett csak színeim haloványságát fogja gáncsolni, mikkel e képecskéket füstém, mert tapasztalni fogja, hogy minő mértékben növekszik valahol a pazarlás és fényűzés, éppen oly arányban nagyobbul az elvetemültség és nyomor, s azért az, mit itt előterjeszték, még csak árnyéka annak, mit e tekintetben a miénknél nagyobb fővárosokban tapasztalhatni. Igen, van falu a fővárosba, és e falu csak annyiban különbözik a legszegényebb távol[i] helységektől, hogy itt a nyomor és ínség nem tűnik föl annyira, mivel mindennapi, mert itt nincs aratás, nincs gyümölcsstermés, nincs szüret, mely legalább néhány hétre feledtethetné az ínséget”.²⁵ Miként személyes tapasztalatot sejtet az a többoldalú kávéház-, kocsmá- és fogadó-felsorolás és -jellemezés, amely akár egy korabeli útikönyvbe is átemelhető lenne.²⁶

A *Magyar Titkok* példátlan sikerén felbuzdulva Nagy Ignác 1846-ban elfogadta Frankenburg felkérését, és tárcasorozatot indított az *Életképekben Budapesti séták* címmel, 1848-ban pedig új rovatot kezdett az *Athenaeumban*: a *Budapesti Életet*. Rájuk is vonatkozik Szinyei Ferenc megállapítása, mely szerint Nagy Ignác írásai „kortörténeti fontosságúak. Ezek az életképek, noha van bennük túlzás is, felszínesség is, a reformkorbeli főváros társadalmi életét legapróbb részleteiben megjelenítik előttünk annyi élénkséggel, hogy

szinte elfeledjük, hogy a múltról szólnak. Aki szereti a múltat, mindig érdeklődéssel fogja olvasni ezeket a rajzokat. Élvezetét a sok aktuális vonatkozás sem fogja zavarni, mert ezek ritkán annyira rejtettek, hogy egy kis korismerttel ne volnának érthetőek.”²⁷ E néhány mondat voltaképpen a Budapest-irodalom egészének mottója is lehetne.

Nagy Ignác munkáinak másik nagy jelentősége, hogy hatásukra valósággal felvirágozott a fővárosi viszonyokat bemutató életkép-irodalom. A *Budapest Hírharangban* megjelentek: a *Torzképek*, a *Magyar Titkok* és a *Budapesti séták* olyan írókat inspirálnak, mint az *Egy kétemeletes ház Pesten* (1847) című regényt megjelentető Jósika Miklóst, vagy még inkább Vas Gerebent, Pálffy Albertet, Lauka Gusztávot, Degré Alajost és Pákh Albertet, akiknek zsánerrajzaival kapcsolatban Szinnyi immár sokadszorra hangsúlyozza, hogy „ezek a fővárosi életképek, noha többnyire gyengék és kevés az irodalmi értékük, a régi pest-budai életnek nem egy jellemző vonását őrizték meg számunkra, s ezért, mint művelődéstörténeti forrásoknak korrajzi érdekességük és értékük mindig megmarad”.²⁸

4. Pest-Buda reformkori szimbolikus jelentőségét szemléletesen példázza, hogy amint lehetett, az országgyűlés itt ülésezett, ahol – újkori történetében először – az is elhangzik, hogy immáron Magyarország legitim fővárosa, 1849 tavaszán pedig a forradalom katonai vezetése még akkor is az ostroma, vagyis a visszaszerzése mellett döntött, amikor tudta, az ebből következő nyilvánvaló idővesztés akár végzetes is lehet.

Mindez jelképes tettek számított, miként azok is figyelembe vették, hogy a magyarok szemében mi mindennek szimbóluma a fővárosuk, akik 1851-ben Paskievics tábornokot, az orosz seregek főparancsnokát, két esztendővel később pedig Alexander Bachot, a mindenható és gyűlölt osztrák belügyminisztert Pest díszpolgárává választatták. S természetesen még az is jelképesnek tekinthető, hogy Lisznyay Kálmán hírhedt *Költői üdvözlete* „Budapest fölött...” felütéssel köszöntötte a *Magyar Néplap* 1857. május 5-én megjelent számában a Magyarországra látogató császári párt...

Az önkényuralom azonban csupán korlátozta és ellenőrizte a közéletet, de nem bénította meg. Az ötvenes években tovább folytatódott a főváros egységesülése, modernizációja és polgárosodása; a politikai és szellemi életet fokozottan ellenőrző cenzúra a gyakorlati célok megvalósítása felé fordította a hazai gazdasági, politikai és szellemi elit figyelmét és energiáit. E tevékenység nyomán Pest-Buda központi szerepe vitathatatlaná vált, rangjának visszaszerzését nemzeti közérdeknek tekintették; a solferinói vereséget követő enyhülést ezért is fogadták lelkesedve. Így a kissé szabadabban működő sajtó és könyvkiadás nyomán – akárcsak a forradalom napjaiban feltűzött kokárda – az évtized végétől a főváros emblematikus jelentősége ismét szembetűnővé válhatott nemcsak Pest-Buda, hanem a vidéki Magyarország lakói számára

is. Mint a jelvény, amelyet immáron büszkén lehetett vállalni, fényesíteni, rendbehozni, bővíteni és új jelentéstartalmakkal telíteni. Hogy aztán a kiegyezéstől teljes pompájában ragyoghasson.

Bár a Bach-korszak elnyomószervezetei a közéletet nem bénították meg, a szellemi életet azonban fokozottan ellenőrizték és korlátozták. A reformkor népszerű szerzői meghaltak, mint Petőfi, hallgattak, mint Arany János, bujdosnak, mint Jókai, Lauka Gusztáv és Vas Gereben, raboskodtak egy ideig, mint Tóth Lőrinc, Czuczor Gergely, Pálffy Albert és Degré Alajos, katonászkodtak az olaszországi császári csapatoknál, mint Vajda János és Podmaniczky Frigyes, vagy külföldre menekültek, mint Jósika Miklós és Eötvös József.

A szabaddalbon lévők a cenzúra korlátozásai, a hatóságok megfigyelése és zaklatásai árnyékában tevékenykedtek. Helyzetüket nehezítette, hogy a közönség érdeklődése és bizalma szembetűnően csökkent az irodalom iránt, különösen, amikor jó néhány szélhámosra is fény derült. Szinnyei Ferenc szerint a figyelem hiányának „többféle oka volt: a főt említett bizalmatlanság, a növekvő pénzhiány, de a legfőbb az volt, hogy irodalmunk ebben a korban, úgy látszik, igen is gyorsan fejlődött, s a túlságosan nagy irodalmi termeléssel nem tartott lépést a vásárlók és olvasók számának növekedése”.²⁹

A polgárosodó Magyarország információigénye jelentős volt, a rohamosan szaporodó hírlapok és folyóiratok viszont nem tudták kellően magas színvonalon kielégíteni a keresletet. Miután a politikai újságokban is nagy számmal jelentek meg irodalmi művek, a szükség arra kényszerítette ezek szerkesztőit, hogy a kevésbé tehetséges, sőt, kifejezetten tehetségtelen szerzők írásait is publikálják. Történt mindez akkor, amikor a korábbi évtizedek kiemelkedő alkotóinak egy része önkéntesen vagy kényszerűségből, de hallgatott. S a helyzetet csak tovább nehezítette, hogy a különböző lapok egymás elleni hadakozása a kirekesztést, és így végső soron a klikkesedést ösztönözte.

Mindez azért különösen fontos, mert a korszak szépirodalma, még a színművek és a regények egy része is, változatlanul a lapokban és az almanachokban látott először napvilágot. A Bach-korszakban összesen 42 hírlap és folyóirat, valamint 28 album, zsebkönyv és füzetes sorozat jelent meg, bennük – csak a prózát tekintve – 2293 eredeti és 605 fordított novella, illetve regény.³⁰ Ezeket és az önálló köteteket az évtized végétől ismét fokozódó igények láttán növekvő számú nyomda és könyvkereskedés készítette, terjesztette.

Köztük természetesen sok olyat, amelynek cselekménye részben vagy egészében Pest-Budán játszódik, sőt, számtalan olyat is, amelynek szerzője kifejezetten a magyar fővárossal foglalkozik. Számuk növekedése is ösztönözhatta Kemény Zsigmondot, aki 1853-ban arra figyelmeztetett, hogy „kiformált társadalmi viszonyok, jól előrehaladt polgárosodás, fényes főváros, vagy legalább a vagyont, kényelmet és finom ízlést nem nélkülöző nagyobb

városok: ezek önként érthető feltételei a regényirodalom magasra emelkedésének”.³¹

Fáy András, a magyar elbeszélő irodalom úttörője – Nagy Ignáchoz hasonlóan – az ötvenes években írt elbeszéléseiben, mint például *A könyvbúvárban* és *A viharokban* továbbra is előszeretettel ábrázolta közvetlen környezetét, Pest-Budát.

Az ötvenes évek Jókai első fontos írói korszaka. Az 1854-ben a *Pesti Napló*-ban folytatásokban megjelent *Kárpáthy Zoltán* című regényének – közismerten – a reformkori Pest-Buda is színhelye. Az 1838-as különösen pusztító árvíz rombolásának felidézése nemcsak az addigi Budapest-irodalom hatásos fejezete, hanem itt olvasható az a Széchenyire emlékeztető figyelmeztetés is, amely a fővároson keresztül vonatkozik az ország egészére: „Aki önmagát újratereíteni képes, az hallhatatlan.”

Jókai ez idő tájt számos elbeszélésben állít emléket a forradalom és szabadságharc Pest-Budájának. Kortársai közül sokan követik példáját. Jósika Miklós a forrongó Pest eseményeit is megörökíti az *Egy magyar család a forradalom alatt* (1852) című regényében, Birányi-Schulz Ákos Buda ostromának állít emléket a *Szerellem és dicsőségben*, Szilágyi Sándor a *Látogatás a budai sírkertben* című elbeszélésében egy honvéd őrnagy nyomorban elpusztuló özvegyéről ír, Beöthy László pedig egy pesti csetepaté leírásával indítja a *Miss Fannit*. Vahot Imre szatirikus regényében, *A honvéd őrangyalában* is olvasható Buda ostromáról. 1849 kora őszének magyar fővárosára – ahol „mindenki fél a másiktól” – emlékezik Bernát Gáspár a *Magyar proletárokkban*, Pompéry János pedig úgy beszél az akkori, megszemélyesített Pestről a *Yole* című elbeszélésében, mint akinek „tekintetéből hiányzik a mosolygás”.

Ezekre is vonatkozik Szinnyei azon megállapítása, hogy „Az az értéke is megvan ennek a novellatermésnek, hogy új, időszerű témakörével közelebb hozta elbeszélő-irodalmunkat a közönség érdeklődéséhez és több olvasót toborzott, amire eleinte nagy szükség volt”.³²

Kemény Zsigmond a reformkori főváros realiztikus ábrázolására is törekedett a *Férj és nőben* (1852), illetve a *Szerellem és hiúságban* (1853). Dobsa Lajos *Lydia* (1853) és Eötvös József *A nővérek* (1857) című regényének fővárosi jeleneteiben szintén valóságos a pesti környezetrajz, és ugyancsak szembevetendő mindez Eötvös *A XIX. század bárói*, Gyulai Pál *Három beteg*, Vajda János *A város nyomoréka*, Bérczy Károly *A Varsányiak*, Az *álgönygyök*, az *Egy gentleman*, Az *őrült nő sziklája*, valamint a *Városi és falusi élet* című elbeszélésében. Az ötvenes években Vadnay Károly is hiteles képet rajzol novelláiban a főváros nevezetességeiről, mindenekelőtt az Orczy-kertről, a Császárfürdőről, a Nemzeti Színházról és a Váci utcáról, Podmaniczky Frigyes *A fekete dominó* (1853) című regényében pedig a pesti társasági életéről, miként erre törekszik Pálffy Albert is *Az atyai házban* (1857) és Vachott Sándorné Csapó Mária az *Irma hagyományai*ban (1859). Podmaniczky *Tessék ibolyát venni* (1856) című regényé-

ben ugyanakkor figyelemre méltóan aprólékos leírás olvasható egy belvárosi „urasági lak“-ról.

A Bach-korszak romantikusai gyakran bonyolították írásaik cselekményét Budán és Pesten. Jókai ez idő tájt jó néhány vidám torzképet rajzolt a főváros társadalmáról, például a *Budapesti élet* című sorozatban. Tóth Kálmán is hasonlóképpen tesz az *Egy keserves délutánom Pesten* című elbeszélésében. Ugyancsak aktualitása miatt érdekes Szilágyi Virgil *Szelíd fájdalma* (1853) című regénye, melynek a mulató Pest-Budáról szóló részleteit a korabeli lapok társasági rovatai hitelesítik, és ugyancsak itt érdemes megemlíteni a fővárosi adomák gyűjteményét, *A víg pestit* (1855) is.

Császár Ferenc *Gizella* című elbeszélésének érdekessége egy tehetős család bohém fővárosi életmódjának részletezése. Degré Alajos a *Két év egy ügyvéd életéből* (1853) és *A kalandornő* (1854) című regényeiben a forradalom előtti Pestről rajzol érzékletes képet, még akkor is, ha erősen érződik rajtuk Sue hatása, életképeiben pedig – mint például a *Főváros* címűben, illetve a *Pesti tanulmányban* és az *Egy nap bosszúságaiban* – hol a nyomornegyedekbe kalauzolja el az olvasót, hol a szórakozási lehetőségekről ír. Szabó Ignácot és Szokoly Viktort is azért érdemes e felsorolásban megemlíteni, mert humoros zsánereikben, mint az előbbi a *Farsangi képek a pesti életből* címűben, az utóbbi pedig *A főváros kis bankárjaiban*, az *Egy óra a pesti vendéglőben*, a *Pesti gaminokban* vagy *A dunai vízholdban* Nagy Ignác követőjének bizonyul.

Beöthy László kifejezetten Nagy Ignác és Kuthy Lajos Pest-Buda iránti fokozott érdeklődése jellemzi, annyira, hogy „a *Hazai rejtelmek* és még inkább a *Magyar Titkok* nyomán mutatja be a fővárosi élet szennyét, bűneit és nyomorát”.³³ Miként elődei az életképekben és humoros elbeszéléseikben, ő is olyan előszeretettel rajzolja a tipikus fővárosi alakokat és a nevezetes személyiségeket, mintha már-már egy társadalmi tabló összeállítására törekedett volna. A egyik elbeszélésének, a *Hagymázbetegnek* például egy pesti pénzhamisító a hőse, a *Comedia és Tragoediában* pedig a híres Sebestyén téri Csigában lakó kártyásokról ír. (E nevezetes kávéházról Beöthy úgy beszél, mint ahová maga is bevetődött olykor – „tanulmányozni az életet”.) *Asmodi Pesten* című regényéből ugyan nem lett semmi, de *Az ördög Pesten*, az *Egy lángésszel kevesebb*, a *Poeta és Maecenás*, a *Nincs többé fogfájás!*, valamint az *Egy universal genie viszontagságai* című elbeszélései sejtetik, mit tervezett. Regényei, *A pesti arszlán* (1856) és „*A kék macskához*”. *Goldbach & Comp. fűszerkereskedése* (1858) ugyan gyengébbek, mint az előbbieket, de ezekben is figyelemre méltók a fővárosi jelenetek.

Beöthy Pest-Buda-rajongásának talán legszebb tanúbizonysága a *Comedia és Tragoedia* (1857) című, „novellá”-nak nevezett kisregénye. Ebben olvasható a következő vallomás:

„Oh, mi szép az a Pest... s benne a nép, milyen fényes, milyen úri! (Ide nem értve a proletáriusokat.) – Pest! Pest! Te, fejlődő virág – Te, szemérmes

lányka – országunk éke – ha én téged egyszer látlak, benned élek, örülök, szenvedek, meghalok – mit gondolok én akkor más világvárosra!... Ami franciának Páris, angolnak London, németnek Bécs – az vagy nekem kedves, édes Pestem!!

Pest! Pest!...

Vajmi nevezetes város az a Pest!... Van benne 40.000 magyar író s mintegy 9.000 háziúr. Utcái széles és *szögletes* novellákból vannak kikövezve, melyek néha szárazak, néha sárosak. Vannak sétányai, holott is a fák levelei mind megannyi – *szépirodalmi levelek*. Vannak nevezetességei: börzéje, színházai, drámabíráló választmánya, sőt, helyel-közzel drámaírója is, mely utóbbiak azonban a börzére semmi befolyással nincsenek. Van múzeuma, melyben legnevezetesebbek a kitömött elefánt, a kétfejű csibe, a hatlábú bárány és a magyar írók kéziratgyűjteménye, s több efféle csodadolgok. Vannak gyárjai, mik közt legkitűnőbbek – hol a *francia* kártyák, *orosz* likőrök, *zárai* maraschinók, *német* versek, magyar regények, *tatár* hírek, *török* vezércikkek, naptárak, újságok, előfizetési hirdetések gyártatnak. Azon gyárt, hol a cukrot rafinírozzák, nem is említem; – Pesten nem annyira a cukor, mint maguk az emberek – *rafinírozottak*. Vannak jótékony intézetei: dologház és a Rókus. Van virágzó adósok börtöne, hova könnyebb a belátás, mint, ha az ember egyszer benn van, onnan a – *kilátás*. Vannak folyói: a Duna, s hajókázható *csatornái* a Józsefvárosban. Vannak számos épületes mulatóhelyei: a Söracsarnok, Komló, Óra, Casinó, Zrinyi, Gárdista, Römél-saal, Elysium, Két Pisztoly stb. – Oh, de ki is tudná egyhuzamban, egy lélegzet alatt elszámlálni Pest minden nevezetességeit?!³⁴

Beöthy László mégis erre törekedett rövid irodalmi pályáján. Fáy András és Nagy Ignác után ő az a Pest-Budán élő írónk, akinek *legfőbb* témája a magyar főváros. Népszerűsége vetekedett az előbb említettekével, így a kortársaira tett hatása sem lehetett kisebb, mint az övéké. Korai halála azonban megakadályozta abban, hogy maradandó pesti regényt írjon, ami azért sajnálatos, mert pályájának alakulása azt sejteti, hogy Beöthy László valószínűleg erre törekedett. Életműve így is Budapest-irodalmunk fontos fejezete.

Beöthy és a többiek tevékenysége is jelzi, hogy a levert szabadságharc után a szellemi élet – a korlátozások ellenére is – viszonylag gyorsan magához tért és hamarosan pezsdülni kezdett Magyarországon. A kultúra, akárcsak a véresen megtorolt jakobinus szervezkedés és a levert ötvenhatos forradalom után, a passzív ellenállás legfőbb tényezőjévé vált. Miként ezen történelmi szituációkban általában, bizonyos szavaknak, gesztusoknak és tetteknek a szokásosnál jóval nagyobb jelentőségük lett a sajátos nemzeti nézőpont következtében. Pest-Buda esetében mindez fokozottan igaznak bizonyult, hiszen a reformkortól folyamatosan centralizálódó hazai szellemi életben a főváros az önkényuralom idején immáron végérvényesen a központtá vált. Az országos jelentőségű események mindenekelőtt itt történtek, a nagyobb

beruházásoktól kezdve egészen a komoly visszhangot kiváltó színházi bemutatókig. Általános véleménnyé vált, hogy igazán jelentős politikai, gazdasági és irodalmi karriert „csak” Pest-Budán lehet befutni Magyarországon. Szellemi életünk tényezői ezért igyekeznek a fővárosban gyökeret eresztetni, és a már megtelepülők ezért tesznek meg mindent, hogy a még vidéken tengődőknek is helyet biztosítsanak az „ügy” érdekében. Mindennek legismertebb, már-már jelképes példája Arany János Pestre kerülése 1860-ban, amikor is Gyulai Páléknak végre sikerült nemcsak a fővárosba csábítani a legjelentősebb élő magyar költőt, de végérvényesen ott is tudták tartani őt.

5. Pest-Buda a hatvanas évek végére általánosan elismert centruma a magyar művelődésnek, amely sajátos eszközei révén látványosan és főleg: meggyőzően képes mindezt kifejezni az ország, és fokozódó mértékben a világ számára is. Nemcsak a növekvő számú tudományos egyesületek és az egyetemi karok hallgatói létszámának állandó emelkedése jelzi e folyamatot a vigyázó szemét továbbra is Pest-Budára vető lakosság számára, de a fővárosba áramló értelmiségiek tömege és a nyomdaipar szédítő fejlődése is, amelyek *együttesen* tették a szellemi élet máig meghatározó központjává az ország elsőszámú nagyvárosát. A hazai kulturális centralizáció jellegzetessége, hogy Pest-Buda a hatvanas években a nemzetiségek polgárosodási törekvéseinek – például az úgynevezett újszlovák iskolának – is a központjává vált, mindenekelőtt a korabeli média szervezeti és technikai feltételeinek adottsága miatt.

A főváros legnagyobb vonzerejét a hírlap- és könyvkiadás látványos fejlődése biztosította az írók és költők számára. Munkáikban mind gyakrabban bukkan fel Pest-Buda, melynek látványos metamorfózisa a szemük előtt játszódott le. Látják az ellentmondásokat is, mindenekelőtt a korrupció és a prostitúció elburjánzását, de a hatvanas években még sokkal fontosabb számukra, hogy végre leomlani látszottak az európai színvonalú főváros megteremtését akadályozó gátak. A Pest-Budára települő értelmiségiek azon túl, hogy nyilván szívesen éltek a kávéházak, a kaszinók, a színházak és a bordélyok nyújtotta élvezetekkel, leginkább annak örültek ez idő tájt, hogy Solferino után „a főváros nyomott, sötét világa, mely az ötvenes években telve volt kémekkel, német szóval, katonával, cylinder kalappal, frakkal, kalucsni-val és esernyővel, egyszerre csak tündéri módon, mintha egy csapásra történnék, átváltozott. A vereséggel végződött osztrák–olasz–francia hadjárat rést nyitott a hatalom sárkányvárán. [...] Arany János ezekben az években költözött fel Pestre. Az írók közt nagy mozgalom támadt, kávéházakban, vendéglőkben, kaszinókban, szerkesztőségekben nem beszéltek másról, mint az új *Athenaeumról*”.³⁵

Az évtized irodalmának főváros-képe folytatója a reformkorban megteremtődött sajátos fény- és árnyképrajznak. A nagyváros-ábrázolás hagyomá-

nyos szemléletmódja szerint Pest-Buda továbbra is úgy jelenik meg Berczik Árpád, Kazár Emil, Lauka Gusztáv, Győri Vilmos és Vadnay Károly elbeszéléseiben és kisregényeiben, mint ahol bármi megtörténhet. „Azt meg kell valani – olvasható Deák Farkas *Divatos üzletek* című elbeszélésében –, hogy ápril a Városligeté... Üde lég, lombosuló fák, vidám nép, jó sör, jó zene, s ugyan mi kellene még, hogy Paradicsom legyen?”³⁶ Igazán nem sok, talán egy kis pénz – gondolják az író életművész fővárosi hősei.

A többség számára Pest-Buda a korlátlan lehetőségek világa, akár el, akár fel akar tűnni benne. Itt senki sem ismeri a másikat, ezért a csúcs és a mélység *személyes* siker vagy tragédia – gondolják ekkoriban még sokan. E sajátos szemléletmóddal magyarázható, hogy a századvégen a budapesti közállapotok miatt folyton neheztelő Gyulai Pál is azt írja 1863-ban a *Nők a tükör előtt* című elbeszélésében, hogy „epedek utánad Pest”.

Az úgynevezett „pesti humor”-t megörökítő víg beszélyeket és tréfás fővárosi életképeket már a harmincas évektől jelentős közönségsiker fogadta, az önkényuralom idején pedig minden addigit megelőző tömegigény mutatkozik irántuk. Szokoly Viktor *Pesti furcsaságok* (1860) című kétkötetes szatirikus életképgyűjteménye ennek köszönhetette sikerét. Miként rendkívül népszerűek voltak az évtized legolvasottabb írójának, Jókainak az *Ústökösben* publikált „humorisztikus papírszeletei” is. A *Dumas Sándor papa útinaplója Magyarországról* című paródiában Jókai a pestieket is szellemesen megcsipkeddi. A helyi öltözködés kapcsán például megállapítja, hogy amikor a francia író megérkezett a fővárosba, itt „irtóztató ragály dühöngött; ami abból állt, hogy a nők kivétel nélkül mind erős gyomorgörcsökben szenvedtek, aminek ismét az az oka, hogy itt még nem ismerik az európai divatot, a crinolint, hanem rendkívül takarékos és szűk ruhákat viselnek a dámák”.³⁷

Az évtized második felének szerzői abban is reformkori hagyományok folytatóinak bizonyulnak, hogy publikációikban előszeretettel láttatják egy csodálkozó vidéki szemszögéből a főváros nevezetességeit. Ezekben az írásokban ugyan olykor-olykor az idegenkedés is hangot kap, de korántsem olyan gyakorisággal és hangsúllyal, mint majd a nyolcvanas évek közepétől kezdve. A politikai változások – előbb a sortúzzel is végződő demonstrációk, majd a kiegyezés és a koronázás – nyomán ismét fokozódó figyelem ekkoriban még leginkább mint nemzeti büszkeségre tekint Pest-Budára. „Csak nézzük a Váci utcát – hívja fel a figyelmet például a *Hírmondó* ismeretlen szerzője 1869-ben. – Ez Pest legszebb utcája, s kirakatai gyakran még a közönyös szemlélődőt is figyelemre vonják. Hát még az egyszerű becsületes vidéki ember hogyan találna itt néznivalót, mikor már az üvegtáblák magukban meg tudják bámultatni szépségöket. Odabenn aztán hogyan lennének szép holmik, mikor a kirakatban is oly nagyszerűk vannak, hogy az ember szemé elkezd káprázni, és nem tudja a néző elgondolni, hogy tudhatnak ily bámulatos dolgokat készíteni.” Az e kirakatokban gyönyörködő vidéki a híres

sétálóutcáról aztán a Múzeumhoz megy, majd az Országházba, végül pedig a Lánchídon át a Várba, és mindenhol csodálkozva „látja azt a nagy, azt a ki-mondhatatlan járást-kelést. Falujában vagy kisvárosban, hova ő országos vásárookra jár be, tűzvész alkalmával sem lát annyi embert, mint Pest egy-egy utcáján. [...] Dolgát végezve s mindent látva, hazamegy. Ott aztán hónapokig jár hozzá a falu, hallgatni a látományok elbeszélését.”³⁸

A forradalom előtti életkép-irodalom a hatvanas években is virágzik. Az idősebbek, mint például Frankenburg Adolf, legszívesebben nosztalgizálnak, míg a fiatalabb nemzedékek képviselői elsősorban a jelenről írnak előszere-ttel; a főváros kétarcúsága, a „színe” és a „visszája” egyaránt megjelenik a lapok tárcarovataiban. Báttaszéki Lajos szerint például a Hermina térhez „tartozó kis utcákban [a Szerecsen, a Könyök, a Lázár és a Retek utcában] találkozik az ember Pest városának legnagyobb nyomorával. Itt vannak legnagyobb számmal a pincelakások, melyeknek szerencsétlen lakói troglodytákként minden évben egyszer élvezik a jótévő nap sugarait. Itt van a legtöbb bűnfészek, itt az elhírhedt kávéházak bő száma, hol a főváros erkölcsait tanulmányozni akaró tárcaíró sokszor tizennégy éves gyerkőcöket talál, kik az éjeket tobzódva, kártyázva töltik el; továbbá éjjeli lepkéket, kik eladják ifjúságukat, noha annak árából végre is éppen annyi marad nekik, hogy egy koldusbotot vehetnek rajta.

Ha ez utcák rendőri hivatala elé került kihágási és bűnügyeket összehason-lítjuk a többi városrészekével, úgy találjuk, hogy a lopás, orgazdálkodás, iszákosság és utcai lárma sokkal bővebben van képviselve itt, mint máshol. Nemcsak azért, mivel az utcák a legnagyobb városrészben fekszenek, s nem is azért, mert az alsó néposztály e városrészben tán gonoszabb, mint máshol, hanem egyszerűen azért, mert a szükség, a nyomor itt halmozódik legnagyobb rakásra”.³⁹

6. A hetvenes évektől a főváros már nemcsak az ország büszkeségeként vagy sue-i egzotikumként jelenik meg az irodalomban, hanem egyre inkább a társadalmi ellentétek nyilvánvaló színhelyeként és a romlottság szimbólumaként is. Az ekkoriban kibontakozó „konzervatív” kontra „kozmpolita” ellentét – miként a folytatása, a népies és urbánus szembenállás, illetve az antiszemizmus is – a fővárosban vívja legzajosabb csatáit. S ezekhez sok-szor éppen Budapest megítélése szolgáltatja a kimeríthetetlen muníciót. Ez idő tájt válik általánossá a már-már eposzi jelzőként használt „romlott” minősítés és a nagyváros csapodár fiatal nőként való megjelenítése. A „karrieres világvárosa” elnevezés mind gyakrabban tűnik fel a lapok hasábjain, aszerint használva, hogy kinek a Bakonyt, kinek Bábelt vagy Ninivét juttatja eszébe.

A későbbi neves irodalomtörténész, Beöthy Zsolt 1871-ben a főváros éj-szakai életének fortagaráról ír az *Egy rossz fiú* című elbeszélésében, mely

szemlélteti, hogy e zajos nagyvárosi kavalkádot már ekkoriban elgondolkodtatóan kétarcúnak látták a kortársak. Érdekesnek és reménykeltőnek, ugyanakkor ijesztőnek és bűnre csábítóknak. E sajátos nézőpontok gyakran keverednek egyazon irodalmi műben. A csodálat és idegenkedés látványos példája Arany László verses regénye, *A délibábok hőse* (1872). Mikor ennek Hübele Balázs a vidéki meg nem értettség elől Pestre menekül, először úgy érzi, hogy

Ah, más az élet itt! S elnézi telve
Gyönyörrel, a kőpartba tört vizet,
Az ifjú Pestet, „mely bizton öelve
Nyujt Corvin agg várának hű kezét”,
Új partsorát, mely a habból kikelve,
Néz pruttya nényével farkasszemet,...
– Kelet s nyugat, múlt és jövő, vegyest:
Szép vagy fonák arcoddal, Budapest.

Ám Hübele Balázs lelkesedése hamar keserűséggé változik, amint rádöbben, hogy „mit rejt a kulissza”. Megcsömörlik attól a nem is titkolt képmutatástól, hazugságtól és korrupciótól, amelyet a fővárosban tapasztal. Nem kell sok idő hozzá, hogy megint a lényegesen átláthatóbb vidékre vágyjon vissza, mely „tán nyers, de nyílt, hű és talpig magyar”.⁴⁰

Vajda János 1873-ban fővárosi verses elbeszélésbe fog *Találkozások* (1877) címmel, míg a következő esztendőben Szamosi Rudolf álneven a fiatal Kiss József is publikálni kezdi füzetekben pályája egyetlen terjedelmes prózai munkáját. A *Budapesti Rejtelmek* (1874) az első regény, amely a közigazgatásilag is egyesített fővárost teszi meg – a címében is felvállaltan – a cselekmény színhelyének. A csupán a tekintélyes honorárium reményében vállalt, az elején leplezetlenül Sue-t idéző és ponyvaízű regény cselekménye az első néhány füzet komoly sikere után szembetűnően elmélyül. Kiss József kedvet kapott hozzá, és így összességében a *Budapesti Rejtelmek* korrajzként is jelentős alkotása a magyar prózairodalomnak. A divatnak megfelelően a bűn a központi témája, ám, hogy a leírtakat hitelesítse és aktualizálja, szerzője a saját megfigyelései alapján rajzolta meg a díszleteket. Kiss József a korszak figyelemre méltó krónikásának bizonyul, különösen, amikor a közélet színtereit, például az utcák nyüzsgését vagy a nyomortanyák kilátástalanságát ábrázolja. Az érzékletes környezetrajz szemléletes példája a Gellérthegy környékének szinte szociografikus leírása:

„A Ráczfürdő háta mögött kezdődik a számkivettek telepe. Keskeny, piszkos sikátorok közt visz az út a hegy lejtőjén lefelé. A hegybe rovátkált durva lépcsőfokokkal párhuzamban emelkednek a házak mindkét felől, balról helyel-közzel kőkerítés által megszakasztva, melynek keskeny, alacsony ajtócskáján egy-két négyszöglábnyi udvarra pillanthatunk.

Fölérve a hegyoldalra, ismét lejtősen kettős házsor közt visz az út le a Dunának. Csupa apró házacska ezek, újabb és régibb keletűek, odaragasztva a vén Gellért bordáihoz. Egynémely oly roskatag, oly gyöngye, hogy e támasz nélkül talán már összeomlott volna. Többnyire földszintes házikók, de akad emeletes is. Ezek az emeletesek valóságos csodái a modern és antique építészetnek. Hogy a sz. Péter-templom óriási kupolája be nem szakad, az nem csoda; de hogy ezek az emeletek fenntartják magukat, és egy éjjel össze nem lapítják a bennlakókat, az alig felfogható. Szilárd lépcsőhöz szokott lábak istenkísértésnek fognák tartani e korhadtt fagrádícson a felmenést. Körös-körül lécből összetakolt folyosó közvetíti az érintkezést az emeleten, öt-hat helyen cölöpökkel alátámasztva, melyek már szintén rég elkorhadtak. A sötét, piszkos, kábító bűzű udvarra számos alacsony ajtócska nyílik. Itt emberek laknak.

Ha egy-egy ajtó történetesen nyitva áll, az enyhítő félhomályban láthatsz képeket, minőket a költő fantáziája sohse fest. Élő borzalmakat látsz, melyek hetekig zavarni fogják éji álmodat. Beteg, kiaszott alakok beesett szemüregéből vetnek reád egy közönyös pillantást; ha éhesek volnának, tán másképp néznének, de ők nem éhesek, ők *csak* betegek! Ott fekszenek ketten-hárman egy vackon, míg a szűk helyen még három, négy alak ül, vagy áll, vagy sürgölődik. Ezek elrejtik arcukat előled, te pedig ne kívánd látni. Jobb így.”⁴¹

A *Budapesti Rejtelmek* jelentőségét növeli, hogy az efféle ábrázolásokhoz Kiss József számára legfeljebb Nagy Ignác és Beöthy László néhány írása szolgálhatott követhető mintának. E regény sikere ösztönzően hatott íróinkra; a hetvenes évek közepétől kezdve ugrásszerűen megnövekszik azon regények száma, amelyek cselekményének részben vagy teljes egészében Budapest a színhelye. Egyúttal ugyancsak ez az az évtized, amikor a fővárost (is) ábrázoló magyar prózában – az addig uralkodó francia és angol minták mellett – megjelenik az orosz irodalom inspiráló hatása. Vértesi Arnold regénye, *A nyomorúság iskolája* (1878) jellegzetes példája ennek az akkoriban újdonságnak számító iránynak.

A megalakuló Petőfi Társaság lapjában Balázs Sándor szinte programszerűen sürgeti a főváros és a honi kultúra összefogását:

„Budapest és a magyar irodalom!

Negyedszázaddal, vagy csak néhány évvel is ezelőtt Budapestről és a magyar irodalomról egy lélegzettel beszélni csak a keserű gúny vagy a mély fájdalom hangján lehetett.

Budapest, vagyis helyesebben: Buda és Pest egyforma lenézéssel, sőt, közönnyel viseltettek az évről évre nagyobb hullámvetésekkel és eredményel fölebb-fölebb törő magyar irodalmi tevékenység iránt, sőt, igazabban ki mondva, még tudomásul sem vették létezését. [...]

Az apa még idegennek érezte magát e földön, de a gyermek szíve már hátát ismer, és annak szent nevével imádkozik.

Magyarország megtalálta fővárosát, Budapest lakossága megtalálta hazáját! [...]

De valjon megtörtént-e már minden, aminek megtörténnie kell?

Valjon a mai Budapest az a Budapest-e már, amit a költő óhajtott, s a látnok megjósolt?

Nem!

A mai Budapest még csak egy szép ígéret, egy biztató reménység, egy lekötő zálog!⁴²

E sorok érzékletesen tükrözik az évtized fiatalabb nemzedékeinek főváros-centrikus szemléletét.

7. A nyolcvanas évek általános Budapest-szemléletének jelképes története szerint – miként azt Vadnay Károly elbeszéli – Baross Gábor „egyszer, midőn már kereskedelemügyi miniszter volt, válasza mellett visszaküldte egy hozzá címzett levelem borítékját, mert a helynév úgy volt ráírva: *Buda*. Ezt ő kék irónnal aláhúzta, s melléje azt jegyzé: »Nincs Buda! Csak Budapest van, I., II., III. kerület. Buda akkor volt, midőn még németül Ofen is volt. Ezen az időn már szerencsésen átestünk!«⁴³ Az évtized Budapestjének a magyar közéletben betöltött szerepét szemléletesen érzékelteti György Aladár azon megállapítása is, hogy a vidéki centrumok valósággal „eltörpülnek a főváros mögött. Lakossága nagyobb, mint egypár nagy megyét kivéve egész vidékéké; hatszor olyan nagy, mint a legnagyobb vidéki városé; pénzügyi uralkodnak az egész országban; a vidéki tehetséges ember budapesti lapokba ír, hogy neve némileg ismeretes legyen; a főváros legcsekélyebb kaszinójának működése ismertebb, mint a legelőkelőbb vidéki városokban létesült korszakalkotó reformok is”.⁴⁴

A főváros a nyolcvanas években már nemcsak a politikai és a gazdasági élet nyilvánvaló központja, melynek irányítói, mint a pók a hálója közepén, az ország legeldugottabb helyein történeteket is érzékelik, hanem ízlésformáló és divatot diktáló kulturális centrum is. Zenei élete és képzőművészete európai rangú, színházi élete pedig példa és mérce a vidéki társulatok számára. Az irodalmi közéletben – akárcsak a zenei, képzőművészi és színházi körökben –, közhellyé kopott a szlogen, hogy a reménytelenül állóvíznek tessző vidék helyett, csupán a pezsgőnek tűnő „Budapesten lehet kultúrát csinálni”. Így a politikai és a gazdasági karrierről ábrándozókhoz, illetve a vidéken bármilyen okból is ellehetetlenülőkhez hasonlóan, a fiatal költők és írók is a főváros korlátlanul képzelt lehetőségeiről álmodoznak.

Budapest a nyolcvanas évektől a társadalmi mobilitás Janus-arcú jelképe lesz; *a remények és csalódások városa*. Az idevágó fiatalok számára valóságos Mekka, a már huzamosabban ott élő idősebbeknek pedig – miként a beteg és kiábrándult Arany Jánosnak is – sokszor börtön, mely nem enged, ahonnan elvágódni lehet, ugyanakkor az egyedüli hely, ahol a szellem embere szá-

mára mindezek ellenére létezni érdemes. A korszak irodalma szemléletes kifejezője mindennek.

Az 1882-es esztendő talán legnagyobb irodalmi szenzációját Acsády Ignác korrajza, a *Fridényi bankja* jelentette. Ez a korrupciót és a panamát kipellen-gérező, máig aktuális regény a századforduló majdani kedvenc témáját, a főváros pénzhétségét tárta könyörtelen tárgyilagossággal az olvasók elé. Szembetűnő érdekessége az a Budapestről rajzolt „sötét kép, melyet társadalmunk romlottságáról és az erkölcsök züllöttségéről fest – állapítja meg Császár Elemér. – Ez az utóbbi fele a regénynek, noha éppúgy torzított, mint Vértesi társadalmi képe, s az a sok epizód, mellyel a rajzot gazdaggá teszi, értékesebb is, mint maga a történet [...]”⁴⁵

A regény fogadtatása még ennél is elutasítóbb volt, mely minden bizonynyal a naturalizmussal szembeni korabeli idegenkedéssel magyarázható. Bár nem hangsúlyozzák, de mindaz, amit *A Hon* és a *Koszorú* ismeretlen kritikusaik kifogásként Acsády Ignác szemére vetnek, óhatatlanul is Zola 1880-ban meghirdetett írói programját idézik: „Először is *nincs a regénynek »meséje«,* hanem az egész kép csak apró mozaik[ok]ból áll, melyek egyenkint, külön-külön szépen vannak kicsiszolva, de nem illenek egy összképbe... Másodszor *nincs a regénynek igazi kimagasló alakja,* kinek szerepe annyira felköltethné az érdeklődést, hogy az olvasó úgyszólván beleélhesse magát a regénybe.”⁴⁶ A *Koszorú* kritikusai mindezt azzal egészíti ki, hogy „főleg a költői igazságszolgáltatást nélkülözzük. Acsádynak csak egy célja lehetett, mikor a mindenáron pénzszerzés, az aranyborjú-imádás mételyére rámutatott, az, hogy megóvjon bennünket a ragályozástól. Ezt megtehetette volna, ha kiszínezi annak káros következményét, előnkbe állítja a büntetést, melynek az eltévelyedettekét sújtania kell. De ezt nem tette”⁴⁷

Acsády Ignác túl korán jelentkezett a *Fridényi bankjával*. Ha tíz évvel később teszi, vagy ha a fanyalgó kritikusok nem veszik el kedvét a szépirodalomtól, akár a magyar naturalizmus fontos alkotója is lehetett volna. Mégpedig Bródy Sándor fellépése előtt, akinek írói pályája 1883-ban indult az író által naturalistának mondott *Nyomor* című kötettel, melynek figyelemre méltó jellegzetessége, hogy főhősei, az utcaseprő, az írnök, a napszámos, a varrónő és a többiek szinte kizárólag mellékszereplőként tűntek fel a korábbi magyar prózairodalomban. Korai regényei, a *Don Quixote kisasszony* (1886), a *Faust orvos* (1888), a *Két szőke asszony* (1891) és a *Színészvér* (1891) fővárosi korrajzok, amelyek eredetileg a ciklusalkotás igényével készültek, mint az író francia példaképeinek művei. Ezekben Bródy Sándornak – aki a Lipótvárost például úgy jellemezte, hogy „közelebb esik Párishoz, mint Versailles, s távolabb Magyarországtól, mint Berlin”⁴⁸ – „egyéni kifejezéseinek kétségtelenül újító hatásán kívül legnagyobb érdeme a fővárosi zsidóvilág rajza. [...] A Lipótváros nagyítókéseit és a Terézváros kispolgárait a maguk nyelvén szólaltatta meg, ez a nyelv jól illett az ő mesterkélt vonagló mondatkötéséhez”⁴⁹

Bródy már a nyolcvanas években „élvező”-nek és „beteg”-nek nevezte Budapestet, melyet olyan nagyvárosnak tartott, ahol „uralkodik a vér, s joga mindennél előbbre való”.⁵⁰ A magyar főváros, a „dög Budapest” később közlőhelyé koptatott kétarcúságáról, vagyis arról, hogy egyszerre a „kéjek városa” és a „nyomor Babylonja”, Bródy Sándor már a *Színészvérben* részletesen kifejtette véleményét.

A nyolcvanas években a korábbi írónemzedékek neves alakjai közül többeknek a figyelme is Budapest felé fordul, az ekkor indulók közül pedig Bródy Sándoron kívül is számosan jelentkeznek efféle művekkel. Rákosi Jenő a hetvenes évek közepén kezdte el írni *A legnagyobb bolondot* (1882). E francia romantikusokat és Jókait idéző regénynek talán az a leghatásosabb epizódja, amikor hősei a pesti csatornarendszerben menekülnek üldözőik elől, ugyanakkor érzékletes leírások is olvashatók benne a fővárosi polgárság korabeli találkozóhelyeiről, a kávéházakról és a kiskocsmákról. Rákosi szerint megbecsülendő, ha „találni a város kellő közepén helyet, ahol az ember tizenöt krajcártól fölfelé tisztességesen jóllakhatik és tisztességes bánásmódban is részesül és valóságos eledelt eszik, mely jóízűen van elkészítve, roppant áldás a cifra nyomorúság oly gyülekező helyein, minők a nagyvárosok. Sok szellemi és anyagi munkás, napidíjas, kereskedősegéd, tanuló, helykereső és más megszorult nép Mekkája” az efféle meghitt hely.⁵¹

A nagyváros páriáiról, a perditákról ez idő tájt ciklusnyi verset író Reviczky Gyula kisregényének, az *Apai örökségnek* (1884) a budapesti nyomor is témája. Tolnai Lajos *A polgármester úr* (1885) és a *Dániel pap lesz* (1885) című regényeiben a főváros a tönkrement életek újrakezdésének, illetve a látványos karrier színtereként jelenítődik meg, a *Jégkisasszonynak* (1886) pedig egy erkölcsstelen pesti lány a hőse. A budapesti büntenyákra vezeti olvasóit Rákosi Viktor *A bujtogatókban* (1886), Csiky Gergely pedig az *Arnoldban* (1888). Kazár Emil ugyancsak realiztikusan ábrázolja a fővárosi kispolgárság életét *A ma holnap nélkül* (1889) című regényében, miként Iványi Ödön művének, *A püspök atyafiságának* (1889) is maradandó értékei a Budapesteni játszódó részletek. Ezek olyan szemléletes leírások, mint például az, amely szerint a pesti „korzó mind elevenebbre vált. A hivatalok, irodák, szalonok, munkatermek, iskolák lenyűgöző rabságából kiszabadult Budapest ott sétáltatta törődöttségét, hiúságát, gondját, jókedvét, valódi és áluraságát, őszinte és takart szegénységét a hosszú Duna-parton. Abban az üde, tiszta, könnyű légáramlatban, mely a Dunával együtt hömpölygött itt végig, a napi robotban vagy semmittevésben ellankadt Budapest, mint a csík a vízben, úgy sikamlott alá s föl – azzal a jellemző, budapesti gyorsasággal, mely rohamhoz hasonlít, s mely az andalogva sétáló vidékit szinte megszédíti.

A tőzsde rajokat ereszt ki a Duna-partra. A raj egy-egy ismert tőzsdealak nyomán sűrög. Alázattal tekintenek a kicsinyek a nagyra, akit úgy követnek,

mint egy elsőrendű ragadozót az apró sakálok, akik beérik az elejtendő préda hulladékával is.”

A nyolcvanas években tűnt fel Ambrus Zoltán is, a *nyugatosok* előtti író-generáció – Bródy mellett talán – legjelentősebb alakja, aki Kárpáti Aurél szerint „nálunk az első igazán *nagyvárosi* író, a Jókaira következő *urbánus elbeszélő-stílus* megalapozója”.⁵² Tollrajzaival és tárcáival iskolát teremtett.

A Budapestről és a budapestiekről való csevegés a reformkor óta folyamatosan helyet kap a különböző lapok hasábjain. A tárca – szépirodalmi és publicisztikai műfajként egyaránt – kedvelt olvasmánya a múlt századi közönségnek, így a szerzők időről időre kísérletet tesznek arra, hogy ezen aktualitásokat kötetbe gyűjtve, a jövő számára is megőrizték. A nyolcvanas évek érdekességekre és ínyencségekre oly fogékony közléte különösen nagy figyelemmel fordult a mozgalmas közelmúlt mindennapjainak e gyűjteményei, például Thewrewk István *Budapesti élet* (1887) és Vértessy Gyula *Tárcák* (1888) című könyve felé. Miként a korszak olvasói a mind jobban távolodó nagy időket idéző memoárokat is kedvelték, *Vahot Imre emlékiratait* (1880) éppen úgy, mint Degré Alajos *Visszaemlékezéseim* (1883–84) vagy P. Szathmáry Károly *Emlékeim* (1884) című emlékiratát.

Ezen évtized általában a józan felmérés, a higgadt számvetés és a gyűjtés ideje – mindenféle értelemben. Már a kiegyezés is csaknem történelmi távolba került, szenzációja elcsendesedett; a múlt izgalmasnak, a jelen életkortól függően kissé unalmasnak, illetve nagy dolgoktól terhesnek, a jövő pedig biztatónak, vagy legalábbis nem reménytelennek tűnt a korszak embere számára. Változások után és újabbak küszöbén álltak, és bár persze ez utóbbit nem tudták, azonban a mulandó konzerválásának heves vágyát sejteti a folyamatos kis és nagy leltár.

8. A kilencvenes évek az úgynevezett *budapesti hang* megjelenésének évtizede. Az előző esztendőkre jellemző főváros iránti növekvő szerzői figyelem és fokozódó olvasói érdeklődés ez idő tájt látványosan egymásra talál a magyar irodalomban. A csaknem milliós világvárossá növekedett, kétséget kizáróan kozmopolita Budapest és a vidéki Magyarország információéhségét minden addiginál nagyobb számú hírlap és folyóirat igyekszik kielégíteni. Ezeket lapozva nyilvánvaló, hogy a közönség figyelme változatlanul a fővárosra és az ott történetekre irányult. Minden érdekli a századvég olvasóját. A budapesti nagy beruházások, a millenniumi készülődések, a politikai és gazdasági sikerek, illetve botrányok, a divat, a technika, az erkölcs, a házasság, a zsidókérdés, a gazdagság, a nyomor, a bűn és a karrier állandó beszédtemája a korszak polarizálódó polgárságának. Semmiképpen sem túlzás azt állítani, hogy az ezeket naponta találó fővárosi kiadványok nagy száma „jól érzékelteti azt a nyomasztó fölényt, melyet Budapest sajtója a magyar társadalom tudatformálásában játszott”.⁵³

A szépirodalom a kilencvenes években immáron *látványosan* kielégíti a közönség aktualitás-igényét. Teheti is, hiszen bár a sekélyes és sznob ízlés az érdeklődőket elsősorban a külföldi könyvek vásárlására ösztönözte, azonban a hírlapokban és a különböző folyóiratokban, mindenekelőtt a *Vasárnapi Újságban*, *A Hétben* és az *Új Időkben* szívesen olvasták magyar kedvenceik írásait is.

Hogy ekkoriban valójában kik olvasnak? A kérdésre Surányi Miklós évtizedekkel később így válaszolt: „Nálunk egy időben divat volt, hogy a magyar író Párizsban vagy a német kisvárosokban keresse az apját. Egy időben azzal dicsekedett a magyar irodalom, hogy őt a párizsi lelencházak kapujában szedték föl, és a kávéházak, kabarék, csapszékek és orfeumok emlőjén fölnevelkedett irodalomban a törvényes gyermeknek kellett szégyenkeznie a sok kitett gyermek között. De irodalom volt az is, és irodalmi világszemléletet teremtett maga körül. Kár, hogy ekkor érte el tetőfokát a magyarok háborúja a magyarok ellen: körülbelül tíz esztendővel a [z első] világháború kitörése előtt. A nemzet szinte eltűnt az államhatalom és a kapitalista-radikális, vagy a marxista-radikális Budapest mögött. Budapest nemzetközi város, és a magyar kormány ide központosítja az ország minden anyagi és szellemi erejét. A vidék elmarad és romlik; a gentryosztály elszegényedik és hivatalokban talál létminimumos menedéket; a középosztály érzéketlen az irodalom és művészet iránt, a parasztság pedig valósággal ellenséges indulattal van mindezekkel szemben. A munkásság fele nem magyar eredetű s a városi polgárság is idegen, legfeljebb, ha megmagyarosodott. Mikszáth Magyarországa már csak a vidéken él, a vármegyeház és a kataszter körül, s a sorsa nem is tragédia többé, hanem elposványosodás. Az igazi nemzet – gentry, hivatalnok, főúr, kisbirtokos, paraszt – nem olvas magyar könyveket. Csak Budapestet olvas. Nem csoda, hogy nem magyar, hanem budapesti irodalmi világszemlélet alakult ki. A magyar író pedig vagy ennek a Budapestnek ír, vagy pedig elvész az Akadémia, az irodalmi társaságok és a vidéki kulturestélyek zártkörű társasvacsoráin.”⁵⁴

Surányi szenvedélyes – és sok tekintetben Ritoók Emma és Babits regényeit, *A szellem kalandorait* és a *Halálfiat* idéző – megállapításaihoz érdemes hozzátenni, hogy mivel a magyar szerzők könyvei nem voltak kelendők – az egy Jókaiét, később pedig Mikszáthét és Herczeg Ferencét, illetve egy-két divatos lektűrírót, mint Beniczkyné Bajza Lenkéét és Szomaházy Istvánét kivéve –, ezért íróink és költőink zöme hírlapíróként kereste kenyerét. E tény pedig azt eredményezte, hogy szépirodalmi munkáikban is látványosan jelentkezett mindaz, amivel újságíróként nap mint nap foglalkoztak: a *jelen*.

A milleniumi lelkesedés idején Budapest fejlődését előszeretettel hasonlították össze a Habsburg császárváros növekedésével; a nemzeti érzületet többnyire büszkeséggel töltötte el a Bécs–Budapest modernizációs tengely. Ugyanakkor – érthető okokból – éppen az ezt életre hívó, igenlő, és ennek

előnyeit élvező urbánus polgári kultúra centruma, Budapest egyúttal az aggodalomnak, a bírálatnak és majd a szembefordulásnak is a központja lesz. Az éleződő politikai ellentétek, a szociális feszültségek, a romló közbiztonság és az antiszemitizmus a kilencvenes évektől már nemcsak a közéleti publicisztika állandó témái, hanem a szépirodalomban is markánsan megjelennek. Mikszáth *Új Zrinyiásza* (1898), Kóbor Tamás *Budapestje* (1901), Molnár Ferenc *Éhes városa* (1901), Krúdy regénye, *Az aranybánya* (1901) és Herczeg Ferenc *Andor és Andrása* (1903) a közismertebb példái mindennek.

A korszak szerzői előszeretettel hasonlították írásaikban Budapestet egy romlottóságra hajlamos, ám éppen ettől vonzóan rejtelmes bakfishoz. A prostituált éppen úgy jelképe a száz évvel ezelőtti fiatal Budapestnek, mint a demi-monde a sokat látott Párizsnak. A különbség legfeljebb annyi, hogy amíg ez utóbbit tapasztalt és érett kurtizánként képzelik el, addig a magyar fővárosra jobbra testileg még érintetlen, ám erkölcsseiben már romlott fiatal leányok tekintenek. Vagyis félszűznek látják – e meghatározást Marcel Prévost magyarul először 1896-ban megjelent híres regénye, a *Demi-vierges* címéből kölcsönözve.

Budapest a közállapotokat tekintve gyorsan felzárkózott Európa nagyvárosaihoz. Az erkölcs értékvesztése a közbiztonság romlását vonta maga után, amihez fokozódó egzisztenciális bizonytalanság járult. Tolnai Lajos egyik elbeszélésében egy cinikus budapesti azt állítja, hogy a fővárosban „mindenki gyorsan él, és jól él, és minden alkalmat megragad, hogy célba jusson. Semmi szemérmeteskedés, érzelgés; csak tenni, és gyorsan, erélyesen. S mikor megvan a dolog: odábbállani a szerencsével. Itt az egész város ezt a tempót követi, aki nem bír velünk futni: az megkapja a Dunát s a Rókuszt”.⁵⁵ Murai Károly egyik tárcanovellájában, *A bűnös Budapestben* pedig egy vidéki ember, egy romlatlan kívülálló számol be hasonló tapasztalatairól, melyek szerint, „ha azt állítom, hogy Budapest a világ legerkölcstelenebb városa, akkor arra mindenki mérget vehet. [...] És kérem, ez a bűnben fogant haramiaváros a kétszínűt adja. Éjjel s titokban elősegíti az erkölcstelenséget, az iszákosságot s a kártyázást, reggel pedig az erkölcsöst játssza”.⁵⁶

Az efféle budapesti megfigyelések szinte nap mint nap nyomdafestéket kaptak a századforduló magyar sajtójában. Vérmérsékletétől, hangulatától és érdeklődési körétől függően hírlapíró-íróink és -költőink közül ki így, ki úgy nyilatkozik az ország legnagyobb városával kapcsolatban. A Szikra álnéven publikáló Teleki Sándorné például „Snobopolis”-nak nevezi első regényében, *A bevándorlóknak* (1898), Ady pedig „Átok-város”-nak századunk elején. Ugyanakkor azok az összeállítások is rendkívül népszerűek, amelyeknek tipikus darabja *A mulató Budapest*; e beszédes címmel 1896-ban Lenkei Henrik, két esztendővel később pedig Wallesz Jenő jelentetett meg kötetet.

Persze a korszak embere számára is nyilvánvaló volt, hogy Budapest ügye nemcsak kulturális vagy szociális kérdés, de a politikától is elválaszthatatlan

probléma. „Szép város és jó benne élni – írta ezzel kapcsolatban Ignótus –, sokkal jobb, mint más nagyvárosokban. A szegénységünkben sok a grandezza s a könnyelműségünkben sok a filozófia. S ha azt mondják, hogy csak ez a városunk van, de országunk nincsen, legalább megvan az a gombunk, amihez akármikor hozzávarrhatunk egy országot.”⁵⁷ A századforduló Budapest-jének krónikásai e „gomb” minél jobb megismerését tűzték ki célul. Műveik variációk egy témára. Különbözőek a nézőpontok, más és más az érdeklődés iránya, eltérőek az írói módszerek és a színvonal. Egyvalami azonban közös ezekben a munkákban: aktualitásuk. Budapest kaleidoszkópszerű sokszínűségét tárják olvasóik elé. Az írók többsége egyetértett azzal az általános fel fogással, hogy Budapest egyrészt Magyarország kicsiben, vagyis társadalma az egész ország tükörképe, másrészt, mint hazánk egyetlen valódi nagyvárosa, mindenkit érdeklő különlegesség. Mint egy szív, melynek állapotától függ a szervezet egészének működése. Voltaképpen ennek átvilágítására törekedtek.

Munkáik között ezért éppen úgy találhatók elbűvölően színes képeslapok, mint fekete-fehér fotográfiák vagy kiábrándító röntgenképek. Számuk miatt lehetetlen ízelítőt adni belőlük, és e rövid áttekintésben felesleges is lenne.

Budapest-irodalmunkban a kilencvenes évek közepétől ugyanis új fejezet kezdődik.

1 PAIS Dezső, *Báró Kemény Zsigmond és az irodalmi élet*, I, ItK, 1911, 32–58.

2 PODMANICZKY Frigyes, *Egy régi gavallér emlékei*, Bp., 1984, 405., sajtó alá rend. STEINERT Ágota.

3 JUSTH Zsigmond *levele Czöbel Minkának*. Szenttornya, 1892. máj. 10. = *Justh Zsigmond naplója és levelei*, Bp., 1977, 616., sajtó alá rend. KOZOCSA Sándor.

4 CSAHÍHEN Károly, *Pest-Buda szellemi élete. 1780–1830, II*, Bp., 1934, 116.

5 TAXNER-TÓTH Ernő, *Széphalom és Pest (Kazinczy és az induló Tudományos Gyűjtemény)*, ItK, 1984/4, 427–440.

6 CSAHÍHEN Károly, *i. m.*, I, Bp., 1931, 75.

7 FÁY András, *Érzélgés és világ folyása = Fáy András szépirodalmi összes munkái, VIII*, Pest, 1844, 10.

8 FÁY András, *Eszme-burkok és szikrák = Fáy András szépirodalmi összes munkái, X*, Pest, 1855, 98.

9 Regélő, 1834/68–70. = MEDVEI Emma Margit, *Budapest a magyar szépirodalomban, kü-*

lönös tekintettel az 1830-as és 40-es évekre, Bp., 1937, 13.

10 VAJDA Péter, *Keleti virág Pesten = Vajda Péter válogatott művei*, Bp., 1972, 50–52., sajtó alá rend. LUKÁCSY Sándor.

11 VAJDA Péter, *Gellérdhegye – Városliget = Uo.*, 134–137.

12 [?], *Pesten és körüle, hárman*, Auróra, 1834, 27–65. Ez az írás talán közvetlen ösztönzője lehetett a *Buda-pesti por és sár*nak; Széchenyi ugyanis 1834. június 30-án kezdett hozzá könyve megírásához.

13 = *Gróf Széchenyi István beszédei*, Bp., 1887, 215., sajtó alá rend. ZICHY Antal.

14 = PAIS Dezső, *i. m.*

15 Honderű, 1843. okt. 14., 478.

16 LAUKA Gusztáv, *Grande soirée nemzeti ispán úrnál = Uő, Carricaturák, I*, Pesten, 1847, 5–11.

17 PETŐFI Sándor, *Úti jegyzetek = Petőfi Sándor prózai művei*, Bp., 1976, 463., sajtó alá rend. KISS József.

18 [?], *Fővárosi újdonságok*, Pesti Hírlap, 1846. jan. 1., 1. A kiemelések tőlem – S. G.

- 19 MEDVEI Emma Margit, *i. m.*, 25.
- 20 SZINNYEI Ferenc, *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig, II*, Bp., 1926, 43. és 44.
- 21 PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár, *A magyar nyelvről s a magyar irodalom hátramaradásának némely okairól*, Honderű, 1843. nov. 4., 553–562.
- 22 SÓS Endre, *A magyar Sue* (Nagy Ignác) = SÓS Endre, *A nagyváros írói*, Bp., é. n. [1947], 14.
- 23 NAGY Ignác, *Magyar Titkok, III*, Bp., 1908, 365–366. A kiemelés tőlem – S. G.
- 24 SZINNYEI Ferenc, *i. m.*, 59.
- 25 NAGY Ignác, *i. m.*, 275–276.
- 26 NAGY Ignác, *Magyar Titkok, I*, Bp., 1908, 238–243.
- 27 SZINNYEI Ferenc, *i. m.*, 64.
- 28 Uo., 70–71.
- 29 SZINNYEI Ferenc, *Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban, I*, Bp., 1939, 61.
- 30 Uo., 138.
- 31 KEMÉNY Zsigmond, *Élet és irodalom*, Bp., 1883, 107–108., sajtó alá rend. GYULAI Pál.
- 32 SZINNYEI Ferenc, *i. m.*, 273.
- 33 CSÁSZÁR Elemér, *A magyar regény története*, Bp., 1922, 224.
- 34 BEÖTHY László, *Comedia és Tragoedia*, Pesten, 1857, 44–45.
- 35 TOLNAI Lajos, *Sötét világ = Századvég, II*, Bp., 1984, 5–217., sajtó alá rend. SZALAI Anna.
- 36 DEÁK Farkas, *Divatos üzletek* (Elbeszélés a nagyvilági életből) I, Fővárosi Lapok, 1866. júl. 29., 693–694.
- 37 [JÓKAI Mór], *Dumas Sándor papa útinaplója Magyarországról, I*, Üstökös, 1860. szept. 1., 2–3.
- 38 [KOMÓCSY József?], *A Károlyi-palota*, Hírmondó, 1869. jún. 16., 573.
- 39 BÁTASZÉKI [Lajos], *A Hermina tér*, Fővárosi Lapok, 1866. jan. 18., 50–51.
- 40 ARANY László, *A délibábok hőse = Arany László válogatott művei*, Bp., 1960, 126–204., sajtó alá rend. NÉMETH G. Béla.
- 41 SZENTESI Rudolf [KISS József], *Budapesti Rejtelmek*, Bp., 1874, 1. rész, II. köt., második fejezet, 21–22.
- 42 BALÁZS Sándor, *Budapest és a magyar irodalom*, A Petőfi Társaság Lapja, 1877. jan. 7., 24–25.
- 43 VADNAY Károly, *Baross Gáborról = Uő, Irodalmi emlékek*, Bp., 1905, 490–520. Baross Gábor 1886 és 1892 között volt miniszter.
- 44 GYÖRGY Aladár, *Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben, I*, Bp., 1886, 583.
- 45 CSÁSZÁR Elemér, *i. m.*, 282.
- 46 [?], *Fridényi bankja*, A Hon, 1882. máj. 7., 3. A kiemelések tőlem – S. G.
- 47 [KOVALOVSZKY Endre?], *Fridényi bankja* (Regény két kötetben. Írta Acsády Ignác. Budapest, Athenaeum, 1882), Koszorú, 1882, 563–570.
- 48 BRÓDY Sándor, *Don Quixote kisasszony, II*, Bp., é. n., negyedik kiad., 46.
- 49 PINTÉR Jenő, *A magyar irodalom története, II*, Bp., 1938, 577.
- 50 BRÓDY Sándor, *i. m.*, I, 110.
- 51 RÁKOSI Jenő, *A legnagyobb bolond, II*, Bp., é. n., 4–5. A mára már közhellyé koptatott „cifra nyomorúság” meghatározás nagy valószínűséggel Csiky Gergely azonos című színművére vezethető vissza. Az 1881-ben bemutatott *Cifra nyomorúság* Csiky egyik legnépszerűbb munkája volt. Színműve címét talán Erdélyi János 1843-ban írt azonos című verséből kölcsönözte az író.
- 52 KÁRPÁTI Aurél, *Ambrus Zoltán = Uő, Kultúra – haláltánc*, Bp., 1947, 56–67.
- 53 = *Budapest története, IV*, Bp., 1978, 698., szerk. VÖRÖS Károly.
- 54 SURÁNYI Miklós, *Magyar irodalom = Tömeg és lángész*, Bp., 1932, 203–231.
- 55 TOLNAI Lajos, *A Szentistváni Kéry család története = Uő, Elbeszélések*, Bp., 1892.
- 56 MURAI Károly, *A bűnös Budapest*, Pesti Hírlap, 1899. júl. 1., 3–4.
- 57 KORAX [IGNOTUS], *Új Budapest*, A Hét, 1899. nov. 12., 753–755.